

Ketten Bokros Lajos könyvéről

Csillag István

Államszocializmus*

*Már csak csendesen nézik a tévét
Ahol ragyog egy másik világ
És ők nem kérik senkin se számon
Az elrabolt évek sorát
Pedig semmiért vesztek el álmok
Mint a zálogban hagyott ruhák
(Volt egy tánc / Sztevanovity D.)*

56

Amikor Bokros Lajosnak 2021 végén angolul megjelent könyvéről (*Socialism – The Tragedy of an Idea. Possible? Inevitable? Desirable?*, Springer, 2021) elsőként írtam recenziót az *Élet és Irodalomba* (Egy tragikus eszme. *ÉS*, LXV. évfolyam, 4. szám, 2021. január 29.), nem gondoltam, hogy könyve mennyire fontos lehet hazánkban is. A 2022 novemberében üzletkebe került magyar nyelvű kiadás (*Szocializmus: egy eszme tragédiája. Lehetséges? Elkerülhetetlen? Kívánatos?* Kocsis Kiadó, 2022) nyomán 2023. április 1-jén rendezett konferencia is megerősítette, hogy Bokros nagyon is élő témát állított könyve középpontjába.

Az államszocializmus önellentmondás

A klasszikus marxi–lenini koncepció szerint a szocializmus megvalósíthatatlan az állami (törvényes) erőszak gyakorlása nélkül, emiatt csak *államszocializmusként* képzelhető el, ami már a kiindulásában is önellentmondás, oximoron. Sokak számára furcsán cseng ez a szóösszetétel: *államszocializmus*, mert fülünk máshoz, az államkapitalizmushoz szokott. Pedig ha jól belegondolunk, a szocializmusnak nem lehet más megjelenési formája, mint az államszocializmus, lett légyen létező, elképzelt vagy óhajtott. Az állam és a szocializmus minden külön értesítés helyett jegyesek, folytathatnám József Attila stílusában. Ezt az összefüggést legalaposabban Bokros Lajos *Szocializmus: egy eszme tragédiája* címmel tavaly télen magyarul is megjelent könyvében tárta fel, járta körül. Ha művét már negyven évvel ezelőtt, „fordulataink és reformerkedésünk” idején forgathattuk volna, korábban szétfoszlottak volna

* A Szabadság és Reform Intézet Alapítványnak Bokros Lajos *Szocializmus: egy eszme tragédiája. Lehetséges? Elkerülhetetlen? Kívánatos?* című könyvéről 2023. április 1-jén Budapesten rendezett konferenciáján elmondott előadás kibővített szövege.

a szocializmus megváltoztathatóságába vetett illúzióink. Bokros könyvének újdonsága, hogy olyan szerzők munkásságát elemzi, mint a nagy öreg, a „renegát” Kautsky és öt későbbi kortársa: Hannah Arendt, Friedrich Hayek, Karl Polányi, Karl Popper, Joseph Schumpeter, akik már a nagy szovjet csisztká, a 30-as évek terrorjának időszaka előtt, minden rokonszenvük, minden kapitalizmusban tapasztalható zavar ellenére is a szocializmusról írott műveikben arra a következtetésre jutottak, hogy a szocializmus bár lehetséges, de sem nem kívánatos, sem nem elkerülhetetlen.

A Bokros által vizsgált szerzők közül Karl Kautsky (és Lenin) előttünk minden részletében mára elfeledett, általunk nem ismert – Leninnel folytatott – vitasorozatának a bemutatása hozta számomra a meglepetést. A vitában Lenin válaszára (*A proletárforradalom és a renegát Kautsky*) Kautsky második vitairata címében is világossá tette, mit gondol a megvalósult szovjet szocializmusról: „Terrorizmus és kommunizmus”. Kautsky ugyanis visszautasította Lenin „újítását”, hogy a szocializmusnak nem a legfejlettebb országokban kell győznie, hanem egy paraszti többségű, elmaradott országban is megvalósítható (a „leggyengébb láncszem”). Kautsky különösen aggasztónak látta, hogy a Lenin vezette bolsevikok a politikában az eszereket, a demokratikus köztársaság és a parasztok földhöz juttatásának szószólóit a legkíméletlenebb terror eszközével zúzták szét, a gazdaságban pedig munkahadsereget (lásd Trockij válasza Kautskynak) akartak faragni a feltétlen engedelmességre szorított dolgozókból. Kautsky számára a demokrácia – a demokraták akár fizikai megsemmisítésével párosult – felszámolása, valamint a munkások megfosztása jogaiktól minden volt, csak nem a marxi iránytű követése. A magukat a marxi jogfolytonosság köpönyegével hitelesítő bolsevikok – élükön Leninnel – magabiztosan utasították vissza a „renegát Kautsky” kritikáját, és fennen lobogtatták a proletárforradalom „Marx által varrt” vörös zászlaját. Erre a lobogóra a piac szétzúzása, a termelőeszközök államosítása, a mindenre kiterjedő kötelező tervezés és a kíméletlen és kérlelhetetlen proletárdiktatúra, annak „ökleként” az államhatalom minden egyénre kiterjedő ellenőrzése és (a már Lenin által is hirdetett, a „kulákokkal”, a forradalomtól, önvédelemből elforduló paraszttal szembeni) brutális terror voltak ráhímezve. A marxi–lenini szocializmusnak ezek a legfontosabb kellékei, ismertetőjegyei. A marxi hagyatékhoz ragaszkodó bolsevikok által kisajátított szocializmusfogalom már a 20. század első évtizedeiben is fényévekre volt a nyugat-európai szociáldemokraták elképzeléseitől. A nyugat-európai szociáldemokrácia – önvédelemből és a liberális demokráciában legálisan folytatott küzdelme érdekében – ragaszkodott a parlamentáris polgári demokráciához, aminek nyilvánvaló következménye volt a „polgári” pártok négyféle értéke: bal és jobb, liberális és konzervatív elismerése. Már azzal is, hogy nem a szociáldemokrata/kommunista párt monopol/monolit uralmát tűzték ki célul, hanem éles választóvonalat húztak maguk és a marxista örökséget kisajátító bolsevikok közé. Nyilvánvaló volt, hogy a polgári demokrácia fennmaradásának elfogadása – a proletárdiktatúra céltételezésével szemben – egyúttal a termelőeszközök túlnyomó többségének közösségi tulajdonba vételének elutasítását, ezzel a piac elismerését jelentette. Ez a különbség tette lehetővé a szovjet típusú szocializmus „karanténba

zárása” ellenére a baloldali, szocialisztikus eszmerendszer fennmaradását. A távolság még inkább nőtt a Szovjetunió és az általa meghódított európai csatlós országok szocializmusa, valamint a német szociáldemokraták 1959-es Bad Godesberg-i rendkívüli kongresszusán elfogadott, a demokratikus szocializmus békés megvalósítását célul tűző programja után, majd a skandináv államok (elsősorban Svédország és Finnország) sajátos fejlődése fényében. Nem véletlenül kacsingatott még a kádári pártvezetés reformszárnya is a Brandt vezette német szociáldemokrácia, az osztrák Kreisky kancellársága vagy az Urho Kekkonen által irányított Finnország felé. Mi, a 80-as években a reformokon töprengő fiatalokként nem véletlenül kerestük a német-osztrák-finn „kecske és káposzta” – azaz a szocializmus + demokrácia + piaci verseny – mintájának követési lehetőségét.

A marxi szövegek ismerői számára persze nem váratlan az államnak a szocializmus létrejöttében és fennmaradásában játszott szerepét kifejező államszocializmus szóösszetétel. Ez levezethető akár Marx *A tőkéjéből*, akár a *Kommunista kiáltványból* vagy Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* és Lenin *Állam és forradalom* című könyvéből. A leggyakrabban idézett kiindulópont *A tőkéből* származik: „A tőkemonopólium bilincsevé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmisítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepezstik. Űt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.”

58

Nem tőkeshozzájáruláson vagy tudományos szocializmus diákköri vitán vagyunk, éppen emiatt nem folytatom más marxi, engelsi, lenini szövegek felidézését, mindössze nyelvtani és történeti elemzésre vállalkozom. Magától értetődik, hogy a kisajátítás első lépése – egyedül az államot megillető törvényes erőszak gyakorlása, felhasználása érdekében – az államhatalom megszerzése, ezután következhet maga a kisajátítás, az államosítás. Az államosítással a termelőeszközök, a vagyon az állam rendelkezése alá kerül. Ám azt is tudjuk, hogy ezzel a korábbi érintkezési-termelési viszonyok, az árukapcsolatok helyére az állami szervezetrendszerben szokásos igazgatási viszonyok lépnek. A legegyszerűbben az államosítással a törvényes erőszak hordozója, az államot birtokló, a névlegesen hatalmat gyakorló proletariátus minden érintettet rákényszerít az állam szerkezeti jellemzőinek és berendezkedésének átvételére. A proletárdiktatúra tartalma éppen az, hogy a társadalom az állam közvetlen rendelkezése alá kerül, mivel a totális ellenőrzés megszerzése, mindenfajta ellenállás legyőzése kizárólag az állam hatalmi rendje által lehetséges. A folytonos mozgósítás állapotában az ország minden egyes polgára részévé válik az államgépezetnek („szem a láncban”). Az állam képére formált, államosított társadalomban senki sem maradhat „körön kívül”, a szabadság állami hierarchiába tagolt rendje váltja fel az egyéni szabadságokat.

Ezzel helyükre kerültek a marxi–lenini útmutatást követő „államszocializmus”, a szovjet típusú kommunizmus legfontosabb építőkövei (Bokros: i. m., 79–80. o.):

1. *A termelőeszközök túlnyomó többségének kollektív tulajdona.* Ennek következményeként, ám hosszú távú hatásaiban, ennél sokkal fontosabb a *magántulajdon felszámolása és a profitérdek eltüntetése.*

2. A gazdaság egészére kiterjedő a természetbeni tervecélok utasítás formájában való közléssel megvalósuló *kötelező tervezés, diktatúra a munkaerő és a szükségletek fölött.*

3. *A kommunista párt kizárólagos politikai és túlnyomó gazdasági hatalma, a párt elválaszthatatlan az általa közvetlenül uralt államtól (állampárt–párt-állam). A demokrácia intézményeinek tartalmi, sokszor formális kiüresítése, megsemmisítése. A közélet és a magánélet közötti megkülönböztetés elmosódottsága.*

4. *Az államhatárok által határolt zárt társadalom, teljesen zárt vagy szigorúan ellenőrzött államhatárokkal.*

A jog(fosztottak) egyenlősége

Elképzelhetetlen-e a marxji szocializmus megvalósítása az államiságot megtestesítő elnyomó igazgatási mechanizmusok igénybevétele nélkül? Egyáltalán mi az állam mechanizmusa? Az állam működése, az állami intézmények, szervezetek feladatainak a végrehajtása az adott állam határain belül igénybe vehető törvényes kényszerítő mechanizmuson és ennek helytől, időtől függetlenül egyöntetű érvényesítésén alapul. Az állami szervezetek, intézmények, és csak ők jogosultak törvényesen – akár a fizikai erőszakot is beleértve – kényszerítő eszközöket alkalmazni. Ám ha a szocializmusban az államosítottság (a mindenre és mindenkire kiterjedő állami ellenőrzés, „hivatalnokká történő besorolás” és a tulajdontól való megfosztás) okán „mindenki szem a láncban”, akkor – extrém körülmények nélkül is – a törvényes erőszak alkalmazására az utolsó portás is fel van hatalmazva. Másképpen a szocializmus lényege a jogfosztottság, a választás lehetőségének, azaz a szabadságnak a hiánya, az államilag meghatározott hivatalos közjó szolgálata. Ezt persze szokás azzal mentegetve magyarázni, hogy a kizsákmányolásmentesség „minden pénzt megér”, nincs nagyobb szabadság, mint a tőkés magántulajdon béklyóitól megszabadult proletár szabadsága. Igen ám, de az állam csak a saját határain belül rendelkezik korlátlan hatalommal. Ennek megfelelően az egyik „proletárállam” a másikkal magától értetődően akkor is „farkasa”, ha mindkettőben a proletárok gyakorolják a hatalmat. Az egyetemes értékek a proletárállam köré font drótkerítésen aligha juthatnak át szabadon.

„Szabadságában áll” – szoktuk mondani, de ritkán gondolunk arra, hogy a szabadság a választás lehetősége. Legegyszerűbben választhatunk aközött, hogy valamit megteszünk, vagy nem. Kezdjük azzal: hol akarunk élni, rendelkezünk-e a helyváltogatás jogával? A feudalizmus kezdetekor még Nyugat-Európában sem volt szabad a költözés, nem lehetett vidékről, a falvakból városba költözni, mert a szabad költözés joga nem illette meg a jobbágyokat, a jobbágy a föld tartozéka volt. Bármennyire is könnyebb a városokban elbújni a földesúr pallosa elől, a bujkálót csak akkor illeti meg a „szabadság”, ha a város rendelkezik a felhatalmazással, megvédelheti polgárait, azaz „szabadságában áll”. Ha a városoknak erre nincs joguk, akkor a városi levegő sem tehet szabaddá.

Nem véletlen – nagyot ugorva a középkortól –, hogy a Szovjetunióban a helyváltogatás (utazás) országon belül is engedélyhez volt kötve, a szocializmus szabadsága a kizsákmányolástól megszabadított polgárt az üzeméhez láncolta.

Hazánkban sem volt oly régen, hogy a fővárosba költözni, ott lakást igényelni csak „befogadó nyilatkozat” és az ezt jóváhagyó engedély birtokában lehetett. A szocializmus államában az egyének a lakóhely megválasztásának jogától, a legegyszerűbb szabadságuktól is meg voltak fosztva, különösen akkor, ha az ellenségnek tekintett osztályhoz, csoporthoz tartoztak. Nem kellett német vagy szlovák származásúnak lenni ahhoz, hogy a családot egész pereputtyával másik országba zsuppolják. Elég volt a jobb lakás vagy a jobb állás megszerzésének reménye, hogy egész családokat „svábnak nevezzenek ki”, kitelepítsenek. Feldereng Bacsó Péter *Te rongyos élet* című filmjének kezdő képsoraiból az a jelenet, amikor a főhősnek, Sziráky Lucynak vidékre kell települnie volt férje neve és származása miatt, persze valójában azért, hogy kényelmes lakását a káderek megszerezhessék. Az állami erőszak ennyire mindennapos és magától értetődő volt a szocializmus éveiben. Pedig ez az állami erőszak még nem a fizikai megsemmisítést is jelentő terror, a fekete autókkal érkező „Virág elvtársak” megjelenése, ez még csak a semlegesítés, a statuálás.

Itt jutunk el a szocialista demokráciához, ahol a demokráciából a jogfosztottak (jog)egyenlősége (a lakosság 99 százalékát képviselő, egybehangzóan igenel szavazók egyenlősége) valósult meg. Az egyenlőséget élvező jogfosztottak a szabadság hierarchikus rendszerébe betagolódva engedelmesen választhattak a hiánycikkek fogyasztása és a hosszú várólistákra helyezett árukra való kényszermegettakarítás vagy a békekölcsön „önkéntes” jegyzése között. Nem kell hosszas felsorolással emlékeztetnem a hallgatót, hogy az egyedül lehetséges államszocializmus, az államba zárt szocializmus önellentmondás: a nem határolt végtelen egyetemesség és a korlátolt államiság ellentéte. Miközben a szocializmus állítólag olyan egyetemes értékeket és alapjogokat hordoz, mint amilyen a szabadság, az egyenlőség, az emberi méltóság, ezeket kizárólag az adott szocialista állam juttatja érvényre, kizárólag a saját államhatárain belül. (Egyetlen pillanatra se felejtjük el, hogy a szabadság a választás lehetősége, az államszocializmusban a fogyasztók az utalványból, a dolgozók kijelölt munkahelyből, a lakosok a kijelölt lakóhelyből, a termelők kijelölt vevőből és szállítóiból, a választópolgár a kötelezően felvett szavazólappal „választhat”). A piacnak, az eszmék érvényesülésének nincs határa, hiszen a választás lehetőségén alapulnak (vagy megveszem/eladom az árut, vagy sem; vagy elfogadom/elvetem az adott eszmét, vagy sem), ezzel szemben az állam határolt, korlátolt. Az egyetemes alapjogok csak az államszocializmus által elismerten, az adott állam kényszermechanizmusai által válhatnak „hivatalossá”, állam nélkül nem létezhetnek.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a „kisajátítók kisajátításához” eszközül szolgáló állam korántsem ideális, hiszen az az államiság, amit a proletárforradalom végrehajtásához a 19. század a marxistákra örökül hagyott, nem más, mint a „nemzeti romantika” által idealizált, de a valóságban a többségi nemzet politikai céljait, nyelvét, kultúráját és érdekcsoportjai gazdasági érdekeit brutálisan érvényre juttató nemzetállam. Ezért nem az államszocializmus bűne, hogy bár a „proletárállam” elvileg egyenlő mércével méri a szabadságot, mégis a jogegyenlőséget és ennek betetőzéseként az embert megillető méltóságot nem feltétlenül hajlandó biztosítani valamennyi polgárának.

A saját kultúrájukhoz, a nyelvük gyakorlásához fűződő jog a kisebbségeket nem automatikusan illeti meg. Az államszocializmusban ezért az államhatárok által határolt végtelen egyetemesség valójában földhöz kötött szabadság, az eszmék szárnyalása valójában az engedélyezett egyetértés, az innováció valójában az igazgatási korlátoltságba ütköző újítási mozgalom, a fejlesztés valójában az állami tervekben előre engedélyezett termelékenységjavulás, a kulturális sokszínűség valójában a kaszárnyákba zárt közhelyek megtestesülése.

A szocializmus által kikényszerített perverz újraelosztás

Negyven évvel ezelőtt, amikor harmincéves fiatalokként részesei lettünk a reformtörekvéseknek, amelyek elfogadhatóbb hatékonyságú mechanizmus irányába próbálták terelni a magyar gazdaság működését, nem tudtunk és nem akartunk beletörődni abba, hogy a szocializmus sajátképpen (sui generis) formája nem lehet más, mint az élet minden területén kitapinthatóan jelen lévő – többnyire – nyílt és korlátlan diktatúra. Nem akartuk és nem tudtuk elfogadni, hogy hazánkban az alacsony hatékonyságú, anyag- és energiafaló, óriási tőkét és munkaerőt lekötő iparágak mesterségesen létrehozott nagyvállalatai zabálják fel az ország megtermelt jövedelmeinek nagyobb, a saját profitabilitásukkal messze nem arányos részét. Nem hittük el, hogy nem emberi butaság – ami megváltoztatható – az oka annak, hogy a tőke, a munkaerő és a pénz nem a magas termelékenységű, eladható árukat és szolgáltatásokat előállító iparágak és vállalatok felé áramlik. Nem értettük meg, hogy a szocializmusban megváltoztathatatlan, hogy a jobbak fizetik a rosszabbak fennmaradásának az árát. Ezt a teljesen irracionális helyzetet, a verseny „versengéssé” történt lefokozása, a magántulajdonra alapozott profitérdek megsemmisítése, de közvetlenül tapasztalhatóan az állami erőszakra alapozott torz újraelosztás állította elő és tartotta fenn. Nem ismertük még – pedig kortársunk volt – a néhai brit miniszterelnök, Margaret Thatcher találó bonmot-ját a szocializmusról, miszerint „a szocializmussal az a baj, hogy előbb-utóbb elfogy a másoktól elvett pénz”. A szocializmus alapbetegsége a haladást fékező perverz újraelosztás. Egy társadalmat csak az állami erőszak, a terror segítségével lehet a krónikus betegség állapotában tartani.

A hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon is a közgazdasági viták és az ezekben az érvelést alátámasztó elméleti, elmélettörténeti, gazdaságtörténeti anyaggyűjtés évei voltak. Nem tudtuk és nem akartuk tudomásul venni, hogy a szocializmus csak államszocializmus lehet, ezért lázasan olvastuk Barla Szabó Ödönt, a *Gazdaság-filozófiai kéziratokat*, a *Grundrissét* és mindazt, ami alátámaszthatja, hogy a szocializmus gazdasági rendszerét nem csak a tervutasításoktól, de az igazgatási láncolatba történő beágyazódástól is el lehet távolítani. Visszatekintve nehezen érthető, hogyan tudtuk és – magamra szűkítve – hogyan tudtam ellentmondás-mentesen képviselni azt az elképzelést, hogy a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása nélkül hatékonyabbá, rugalmasabbá, a kereslethez jobban alkalmazkodóvá lehet változtatni a gazdaság szereplőinek magatartását. Hogyan borítottam be a szabadság hiányát a „vállalati autonómia” növelésének álruhájával, hogyan hittem, hogy a szocializmust meg lehet fosztani lényegétől az „állam képére formált” államosí-

tottságtól. Igaz, a nyolcvanas évek végén, amikor a *Fordulat és reform* című elhíresült anyagunkat írtuk, figyelmünk már nem csupán a vállalati szféra megváltoztatására, hanem a politikai viszonyokra is kiterjedt. Ezt akkor úgy is megbélyegezhetnék volna, mint az államrend megdöntését „bűnszövetkezetben” megkísérlő csoport államellenes dolgozatát. Mentségemre engedjék meg, hogy a *Tetszettünk volna forradalmat csinálni* című könyvem utószavából idézzek egy részletet:

„Miért hittük, hogy reformjainkkal nem csak elodázzuk a Kádár-rendszer pénzügyi összeomlásának bekövetkezését, hanem meg is változtatjuk azt? Az általunk kergetett illúziót két érveléssel is alátámaszthatom. Az egyik a korszakban, a nyolcvanas években gyakran hangoztatott gondolatsor a finnlandizálásról, a másik a saját angломánsságom, az angol dicsőséges polgári forradalom menete alapján levont következtetéseim. Mind a kettő a kompromisszumkészséggel, a fokozatos átalakulás lehetőségének a kimerítésével menetei puhaságunkat, a rendszerrel való radikális szakítás (ld. demokratikus ellenzék útja) elutasítását. A 80-as években sokan, elsősorban Magyarországon és Lengyelországban folytattak gondolat kísérleteket a finnlandizációról. Erre a Helsinkiben megrendezett Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, majd az emberi jogok tiszteletben tartásáról elfogadott helsinki záróokmány adott ösztönzést. A 70-es évek végétől magyar politikai gondolkodók is lehetségesnek tartották, hogy az atlanti tömbhöz (NATO, Európai Közös Piac, EFTA) csatlakozás elutasítása, azaz a szovjet befolyási övezet tudomásulvétele, ám valamiféle pozitív semlegesség vállalása mellett a szelíd kapitalizmus útjára léphet Magyarország, ahogyan ez Juho Kusti Paasikivi és Urho Kekkonen vezetésével Finnországban történt. Mi több, még a demokratikus ellenzékhez közel álló, számunkra a második gazdasági reform kérdésében meggyőző erővel bíró olyan személyiség is, mint Bauer Tamás (Csonka Dénes álnéven) egy a *Beszélőben* közreadott cikk erejéig eljátszott a finnlandizálás, pontosabban illirizálás gondolatával. A finnlandizálás a szovjet szocializmustól való óvatos elfordulásnak lett volna a programja.

62

Ez az óvatos kompromisszumkeresés volt – saját kutatásaim alapján – tetten érhető az angol polgári forradalomhoz vezető fél évszázadban is, amikor az angol Tudor-, majd Stuart-ház uralma alatt a tengeri kereskedelem (kalózkodás) és a céhes iparral versenyre kelő manufaktúrális termelés a feudális, rendi társadalom szilárdnak látszó építményét átalakítva létrehozta a sajátos angol kapitalista fejlődést. A fokozatos átalakulásnak ezt az – általam leírt – angol útját tartottam szem előtt akkor is, amikor a magyar kisvállalkozások létrejöttéhez vezető minisztériumközi koordináció felelőse voltam. Azt gondoltam, hogy ez az út – akkor erről még nem vettem tudomást – a globális versenyvilág, a multinacionális vállalatok idején is lehetséges. Ebben alaposan tévedtem.” (Csillag i. m., 320–321. o.)

Szabadabban akartunk lélegezni, jóllehet a szabadságot csak a fogyasztó és a termelő szabadságával azonosítottuk. Még ezek között a magunkra szabott korlátok között sem jutottunk el oda, hogy a fogyasztó és a termelő szabadsága nem pusztán jogi deklaráció, nem elég az állami, igazgatási korlátoktól való mentesítés ahhoz, hogy a fogyasztó vagy a termelő választhasson, an-

nak elsősorban tulajdoni alapjai vannak. Csak a kisvállalkozások, a gmk-k, a kyszövetkezetek, a „maszekok” szintjén számoltunk a valóságos tulajdonosi rendelkezéssel, a kizárólag hatósági szabályokkal körülvelt valóságos piaccal, a versennyel. A nagyobb méretű vállalatoknál beértük – Kornai János későbbi kifejezésével élve – a „plasztikpiaccal”, holdingok vagy a tőketulajdonossá tett művi közösségi tulajdon (vállalati tanácsok, munkás-önigazgatás) világával. Ennek a szűkítésnek az oka eredhetett akár a változás elképzelhetetlenségéből, hiszen az oroszok még nem csak a spájzban voltak, óvatosságból, de mondhatják, hogy akár a gyávaságunkból is. Gombár Csaba „velleitásként”, felbuzdulásként írta körül vágyódásainkat a „jóra”, amely szerint mennyire vonzó lenne osztráknak vagy finnek lenni, szakítani a szovjet típusú szocializmussal, de olyan biztonságos, veszélyekkel nem fenyegető úton, ami az államszocializmusba zárt kádári–brezsnyevi világban nem létezik.

„Az úton (kapitalizmus + liberális demokrácia) végig kell menni!”

Deák Ferenc írta kétszáz éve: „Ingyen csak a halál van. A szabadság bajba, veszélybe és pénzbe kerül.” Lévén, hogy a mi 80-as években képviselt reform-elképzeléseink a „szabadság kis köreinek” (Bibó I.) szaporításán alapultak, ráadásul vállalati-vállalkozói szemüvegen át tekintettünk a világra, így csak a legelesettebbek, például a roma lakosság felzárkóztatása okán számoltunk a közönség elemi biztonság iránti igényével. Márpedig – Kádár Jánostól tudjuk, hogy – a biztonság iránti igény élesen szembekerülhet a szabadság érezhető bővülésével. A kádári „puha diktatúra” két pilléren nyugodott: az orosz/szovjet szuronyokon és a Kádár által betanított feltételes reflexen: akkor van hús/Trabant/hétvégi telek, ha befogod a szád. Még a Đilas-féle új osztály megjelenésébe is beletörődött a nép, legfeljebb gúnyt űzött belőle: a hét K (Kútvolgyi, K-vonal stb.) felsorolásával.

Nem vettük eléggé komolyan – magam bevallhatom, hogy nem is ismertem – a Maslow-féle szükséglet-hierarchiát, amelyben a választás lehetősége és a szabadságvágy csak az első két lépcső. A fiziológiai szükségletek és a biztonság igényének teljesülése után, legfeljebb a szociális és a megbecsülés iránti elvárások teljesülésével együtt, a fejlett kognitív képességek alapján jelentkeznek. Így azt sem láthattuk előre, hogy nem általános az államszocializmustól való megszabadulás vágya, ráadásul a fiziológiai szükségletek kielégítésének veszélyeztetettségét vagy a biztonság elvesztését a legkönnyebben lehet manipulálni. A rendszerváltás eufóriáját a nép többsége nem a szabadság, a választás mindenre kiterjedő lehetőségeként (persze egyben a bukás kockázatának a megjelenéseként) élte át. Az utazás, az információáramlás, a politikai jogok gyakorlásának a szabadság visszaszerzésével párosuló kockázatát már kevesen kérték. Nem kellett ádáz meggyőző munka ahhoz, hogy a választók többsége azokhoz pártoljon, akik az államhatalom megszerzése és ezzel az állami törvényekkel palástolt fosztogatásuk érdekében megígérik a rezsicsökkentést, a tőkés (külföldiek) ragadozó természetétől való védelmet, a mindennapok eseményei megértésének egyetlen tévécsatornán sugárzott, néhány tőmondatra egyszerűsített megértését. Nem csak Orbán, de a mi szocialista-liberális koalícióink is, így a Horn-kormány (pl. a 65 év felettiak ingyenes utazása), a

Medgyessy-kormány (melyben én is miniszter voltam, ha belül voltak is vitáim) folyamatosan „könnyű álmot” ígért (pl. 13. havi nyugdíjat, pedig senki nem fizet 13 hónapig járulékot), az 50 százalékkal megemelt diplomás minimálbért stb. A populizmus nem Orbánnal kezdődött, de ő emelte professzionális szintre, hiszen ő „csak” az egész országot akarta zsebre vágni, az orbáni állam által ellenőrzött nacionalista demagógiával életben tartott, tőkeellenességet hirdető szocializmusra emlékeztető biztonságot ígért.

A nép könnyen tudomásul veszi az orbáni autokrata rendszert, annak új jelzavát („Érted lopunk, nem ellened!”), hisz a legrosszabb körülmények között élőknek – Orbánra adott szavazatukért cserébe – jut legalább egy zsák krumpoli, ami némi biztonságot jelent. A biztonság elvesztésére apelláló manipuláció – Orbán és propagandaminisztere, Rogán által – a külső támadók képének felfestésével annyira eredményes lehet (ld. Soros, migránsok, háború), hogy a közönség jelentős csoportjai hajlandók lemondani a kivívott szabadságról. Tudjuk, hogy a „biztonságot”, a kiszámíthatóságot nyújtó szocializmus ábrándjának a kergetése itt Kelet-Európában, de Ázsiában is életek tízmillióiba és sok száz millió sorstársunk vágyai megvalósításának elvesztésébe került. A negyven évvel ezelőtti helyzet, a „szocializmus biztonsága” az egyre kevésbé kiszámítható vagy talán éppen ellenkezőleg az egyre inkább kiszámítható „orbánizmus”, a populizmus térhódítása miatt újra kísért. Van olyan ország, mint Chávez és Maduro Venezuelája, ahol a szocializmus már nem csupán kísértés, már szinte megvalósulni látszik, és a hajdan virágzó demokrácia, egy valaha gazdag ország helyén ma segélyre szoruló, pária állam tengeti napjait.

64

A választás lehetőségét, tehát a szabadságot minden dimenziójában korlátozó Orbán-rendszer gyalázatossága, a világban is tapasztalható populizmus tombolása, valamint az egymásra torlódó világválságok érthetlensége és kilátástalansága sokakat fordít újra valami olyan elképzelt ideális rendszer felé, ami – reményeik szerint egyszer és mindenkorra – kiküszöböli a tapasztalt nehézségeket. Polgártársaink többsége nem az optimálist, hanem az ideálist keresi. Márpedig lehet olyan rendszert, így a szocializmust elképzelni, ami papíron mindent megold. Bokros már az Előszóban sem rejti véka alá, miért indul újra és újra hódító útjára a szocializmus: „A modern kapitalizmus és a szabadelvű népuralom (liberális demokrácia) felháborítóan tökéletlen útját szegénység, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség, környezeti károsodás, társadalmi kirekesztés, polgári engedetlenség, terrorizmus stb. szegélyezi. Nos, akkor miért nem próbálunk ki valami mást?” (Bokros i. m., 25. o.)

Bokros Lajos könyve abban segít, hogy számoljunk le ezekkel az illúziókkal, noha Arthur Bloch *Murphy törvénye* című világhírű könyve óta tudjuk, hogy „minden bonyolult kérdésre létezik valamilyen egyszerű, könnyen érthető, hibás válasz”. Hazánkban a szocializmusba visszavágyók szempontjából van három lényeges különbség. Az első, hogy amíg negyven éve a „nemzetközi szocializmus” kényszerzubbonyát akartuk levetni, most az Orbán apáciska által kínált nacionalista demagógiával és populizmussal átítatott *nemzetszocializmustól* kellene megszabadulnunk. A második, hogy bármennyire is eltorzította a gazdaság szerkezetét az Orbán-féle maffiaállam azzal, hogy versenyt kerülő, járadékszedő monopolisták kezébe adta a magyar piacon árbevételét szerző

kereskedelmi, szolgáltató cégek jó részét, a világpiacba beépült kicsiny, nyitott országunk adottságai miatt a magántulajdon és a profitérdek – bár korlátozottan, – fennmaradt. A harmadik, hogy bár negyven éve is a nemzetközi körülmények változása segített, most az Európai Unió tagjai vagyunk. A szabadság és a biztonság megőrzésének ma ez a legfőbb biztosítéka, amelyhez foggal-körömmel ragaszkodnunk kell.

Konferencia Bokros Lajos könyvéről

A Szabadság és Reform Intézet Alapítvány által 2023. április 1-én, de Konferencia Bokros Lajos könyvéről

A Szabadság és Reform Intézet Alapítvány által 2023. április 1-jén, de nem áprilisi tréfaaként rendezett konferencia Bokros Lajos könyve alapján a szocializmus kérdését állította a középpontba.

A kötet magyar kiadása alapján tartott konferencián az előadók, Bauer Tamás, Magyar Bálint, Spiró György, valamint e sorok írója egymás mondanivalóját kiegészítve és a könyv következtetéseit megerősítve fogalmazták meg azt a tudományos és politikai állítást, hogy bár lehetséges a marxi-lenini iránymutatás alapján a szocializmus, de nem elkerülhetetlen, a fejlődéstől visszafordító hatásai miatt pedig nem is kívánatos. Bokros könyvének és a megrendezett konferenciának az aktualitását az adja, hogy a magyar ellenzék hangadóinak többsége – ki meggyőződésből, ki a nép populista hangokra való éhségét kielégítve – szinte egybehangzóan elutasítja a kapitalizmust, valami zavaros szocialisztikus, de mindenképpen piacellenes irányt képvisel, sőt nem kevesen vannak azok az újbaloldali magyarok, akik a megkopott marxi kategóriákra építve magyarázzák a mai magyar világot. Ez a rövid írás csak felvillantja a konferencia előadásait, illetve Bokros Lajos vitázáróját.

Elutasított kapitalizmus = szocializmus?

Bauer Tamás szerint noha a Fidesz 1996 óta folyamatosan a kapitalizmussal, a külföldi tőkével, a privatizációval szemben foglal állást, majd 2010 óta ehhez a bankellenesség, az államosítások és a versenyellenesség, a hazai tulajdoni arány 50 százalék fölé emelése, extraprofitadó, sőt legutóbb a hatósági ársapkák társultak, az ellenzék ennek ellenére nemhogy támadná a Fideszt, maga is beleáll az antikapitalisták demagóg kórusába. A kormánypártok és az ellenzék részéről egybehangzóan megfogalmazott kapitalizmuskritikák miatt látszatra a szocializmus újra aktuálissá vált hazánkban. Ebben az elméleti és gyakorlati zűrzavarban fogalmazza meg Bauer Tamás szerint dicséretesen Bokros, hogy a piaci szabadság, a politikai pluralizmus, a viszonylagos jólét lerombolásával, egy monolit diktatúra kiépülésével, a hiánygazdasággal és

bezárkózással ugyan lehetséges a szocializmus, de éppen a következmények miatt nem kívánatos és nem is elkerülhetetlen. Ami azonban szocializmusként/kommunizmusként lehetséges, folytatta, az már nem felel meg a marxista alapvetésnek, mert ahogyan azt Bence György, Kis János és Márkus György a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művükben bizonyították, a kommunizmus két feltétele: javak bősége és munkaidő-alapú számbavétel és elosztás modern társadalomban nem lehetséges. Éppen ezért a megkívánt tervszerűség alapjai hiányoznak, márpedig ha ez nincs, akkor a kapitalista gazdaság válságai, a tömeges munkanélküliség helyébe a Kornai János által nagyon részletesen elemzett hiányok lépnek. A hiányok keltette feszültséget a párt mint szuverén és abroncs, átfogó hálózat csillapítja, és monolitikus, ellenőrizetlen hatalomként minden pluralizmussal, a verseny által létrehozott hatékonyságjavulással szemben a diktatúrát, a demokráciával szembeni elnyomást képviseli. Bauer Bokros szocializmust elvető álláspontját helyeslő következtetése, hogy a szocializmus sem jólétet, sem hatékonyságjavulást, sem demokráciát nem hozott, éppen ezért nem kívánatos, nem elkerülhetetlen, és mint a tömegek jólétét, szabadságát javító rendszer nem is lehetséges.

Bauer felütéséhez illeszkedett Magyar Bálint, aki Bokros két fontos állításából kiindulva vizsgálta meg a régi és az új szocialistáknak a valóságot semmilyen módon nem tükröző gondolkodásmódját. *„Szerencsétlenségünkre szükség volt az emberiség nem csekély részében a piaci szabadság elnyomására ahhoz, hogy felismerjük, a piac elsősorban szabadság. Nem létezik olyan rendszer, ami a termelési eszközök [...] állami tulajdonán és kötelező központi tervezésen alapul, és egyúttal demokratikus politikai felépítménnyel rendelkezik. A piac tagadása közvetlenül vezet a demokrácia tagadásához is.”* Magyar a nyílt és a zárt társadalom jellemzőit szembeállítva – magántulajdon/állami tulajdon; fogyasztói autonómia/kötelező központi tervezés; piaci verseny/állami redistribúció – erősíti meg Bokros következtetését, hogy a szocializmus ugyan lehetséges, de nem elkerülhetetlen és végképp nem kívánatos. Magyar Bálint előadásának legfontosabb megállapítása, hogy az újbaloldali ellenzék „rendszerkritikája” hibás helyzetleíráson és az elavult marxi kategóriákon alapul, mint amilyen az osztályfogalom használata. A sokszor támadott „nemzeti tőkésosztály” sem nem nemzeti (mert az informális függőségi helyzet és nem a nemzeti kapcsolatok alapján húz határvonalat); sem nem tőkés (mert Orbán fogadott családjának tagjai strómanok, és nem rendelkeznek szabadon a tőkéjükkel); végül nem is osztály, mert kiemelkedésüket a patronális (patrónus-kliens) viszonyoknak és nem azonos helyzetüknek köszönhetik. Éppen emiatt az Orbán rendszer *uralmi elitje fogadott politikai családnak* és nem osztálynak *tekinthető*. Az állam felett bünszervezetként hatalmat gyakorlók csoportjába (az uralmi elitbe) történő befo-

gadas/kooptálás informális kapcsolatokon, a személyi lojalitáson és a patriarchális uralmon alapul.

Spiró György előjáróban elmondta, hogy Bokros könyve részben a következtetései, részben az azokat megalapozó irodalmi hivatkozások, jegyzetapparátus miatt az egyik legjobb kézikönyv annak a taglalásához, hogy bár lehetséges, de nem kívánatos a szocializmus eszméjének megvalósulása. Spiró az elméleti-elemző előadásokhoz a magyar munkásmozgalom kezdeteinek, a Magyar Általános Munkásegylet megalapítójának az I. (szocialista) Internacionálé egyik vezetőjének: Frankel Leónak az életútjából adott közre néhány érdekes adalékot. Talán már az is figyelemre méltó, hogy a magyar munkásmozgalom szervező vezetői – merthogy svábok, zsidók voltak –közvetlenül tudtak német nyelven kapcsolatot tartani annak nemzetközi irányzataival, beleértve a megtorlás elől menekülő magyarországi támogatását is. Különösen figyelemreméltó Frankel Leónak a párizsi kommün kereskedelem- és munkaügyi vezetőjeként az éjszakai túlmunka ellen kifejtett tevékenysége, amellyel – az amúgy is élelemhiánnyal küzdő – kommünt szinte egy csapásra működésképtelenné tette, mert megtiltotta a pékek éjszakai-hajnali munkáját, aminek következményeként egészen a délutáni órákig nem lehetett Párizsban kenyeret kapni. Hasonlóan gyakorlatiasan vette igénybe a külföldről Magyarországra menekült munkásmozgalmi vezetők és családtagjaik viszonylag bőséges ellátása érdekében a betegsegélyező és sztrájkpénztárakban összegyűjtött segélyládák pénzét. A Frankel életútjából vett történetek arra szolgáltak érdekes adalékként, hogy mennyire eltérő fejlődési pályán haladt a magyar, a német, az angol, az osztrák gazdasági-társadalmi fejlődés, ami egészen eltérő mentalitású, gondolkodású emberek összekapcsolódása miatt enyhén szólva ellentmondásos eredményekhez vezetett. Másként fogalmazva Spiró a magyar munkásmozgalom-történet hétköznapijait bemutató történeteivel támasztotta alá az egyenes vonalú historicizmussal szembeni Bokros-bírálatot.

Bokros zárszava

Bokros Lajos vitazáróját az Előszóban megfogalmazott mondattal indította: „A modern kapitalizmus és a szabadelvű népuralom (liberális demokrácia) *felháborítóan tökéletlen* útját szegénység, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség, környezeti károsodás, társadalmi kirekesztés, polgári engedetlenség, terrorizmus stb. szegélyezi. Nos, akkor miért nem próbálunk ki valami mást? (Bokros i. m., 25. o.) Ez az a közkeletű kiindulópont, ami magyarázza a szocializmus népszerűségét. A Marxtól eredeztethető történelmi historicizmus ráadásul tovább torzította az optimális helyett az ideálist kereső gondolkodást, pedig nincs egyvonalas társadalmi fejlődés, ami természeti törvény erejével érvényesülne, így a történelemnek nincs se útja, se vége.

A megvalósult szovjet szocializmus a marxi előképtől látszólag nagyon eltért, mert:

- nem valósult meg a termelők szabad társulása, helyette az állami tulajdon és az állampárt befolyása vált korlátlaná,
- a parancsgazdaság nem jóléti egyenlőséget, hanem hiányt, pazarlást és szegénységet eredményezett,
- kiegyensúlyozott növekedés helyett erőltetett (nehéz)iparosítás és erőszakos kollektivizálás, parasztok röghöz kötése,
- népuralom helyett zárt párturalom, népek szabad és egyenlő szövetsége helyett (nagy)orosz imperializmus, parasztok röghöz kötése.

Valójában a megvalósult szocializmusok közelebb vannak a marxi előképhez, mert létrehozták a parancsgazdaságot:

- sem szabad munkavállalás, sem fogyasztói szuverenitás,
- polgári szabadságok megszüntetése csak diktatúrával lehetséges,
- pénz megbénítása, széttörése, felszámolása = szabadság hiánya,
- utazás korlátozása vagy tiltása, engedélyhez kötése belföldön is,
- információ korlátozása, szólás- és gyülekezési szabadság hiánya,
- bolsevizmus logikus végkifejlete >>> sztálinista totalitarizmus.

A szovjet szocializmus ezért elzárta magát a nyugati fejlődéstől.

- A szociáldemokrata pártok először ellenfélle, majd ellenséggé váltak.
- A szociáldemokrácia nem kívánta a kizárni a hatalomból
 - sem a munkásokat, ahogyan azt a Szovjet-Oroszországban megvalósult szocializmus tette,
 - sem a többi munkáspártot, ahogyan az történt Oroszországban.

Szerencsére a marxi szocializmuselképzelés Lenin általi megvalósítása örökre lezárta a szovjet szocializmus útját Nyugaton.

A szocializmus eszméjének a tragédiáját az okozza, hogy a marxista szocialisták nem ismerték föl, hogy

- a piac = elsősorban szabadság.
- Nincs ennél magasabb rendű szabadság, aminek keretei között a társadalom helyesebben határozná meg és rögzítené tagjainak szükségleteit és a termelést.
- A választás szabadságát az egyén szintjén kell megőrizni, és ezt legjobban a személytelen piac tudja biztosítani, amely elégséges teret hagy a versenynek.
- Ez az egyetlen eljárás, ami hatékonyan összehangolja a gazdasági cselekvést, és
- a piac egyúttal nyitva hagyja azt a politikai verseny, a demokrácia számára is.
- Fordítva nem igaz: a piaci szabadság megtagadása mindig a politikai szabadság tagadásához vezet.
- A piac és a magántulajdon felszámolása szükségszerűen megöli a demokráciát.
- Demokratikus szocializmus marxi-lenini alapon nem létezik, és nem is létezhet.